

Het portret van Diocletianus bij Lactantius

Vincent Hunink

Keizer Diocletianus geldt als een van de markantste en invloedrijkste keizers uit de latere Keizertijd. Toch is er geen tekst in de antieke literatuur die speciaal aan hem is gewijd of welbewust een coherent beeld van hem schetst.

Zijn naam ontbreekt uiteraard in het rijtje vroege keizers die een biografie kregen in de *Keizers van Rome* door Suetonius (tweede eeuw), maar ook het vervolg daarop, de roemruchte serie keizerlevens die bekendstaat als de *Historia Augusta*.¹ Die grote bundel teksten komt weliswaar tot aan zijn tijd en vermeldt ook soms Diocletianus' naam, bijvoorbeeld doordat sommige auteurs hun teksten aan Diocletianus opdragen. Maar het blijft toch vooral bij losse opmerkingen, en een aparte biografie van Diocletianus is er niet meer in opgenomen. Ook bij geschiedschrijvers zoals Ammianus Marcellinus (ca. 330-400) leveren de verwijzingen naar Diocletianus geen duidelijk portret op. Natuurlijk is de keizer vertegenwoordigd in late overzichtswerken zoals die van Aurelius Victor (ca. 320-390), maar de beschrijvingen daarin zijn misschien nog het best te typeren als 'gestolde clichés', waaruit weinig werkelijk relevante informatie is te halen.

De tekst die nog het dichtst bij een samenhangend Diocletianusbeeld komt, is een bijzondere, vroegchristelijke tekst, die dateert van nét na 313. Ik doel hier op *De dood van de vervolgers (De mortibus persecutorum)* door Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (ca. 250-ca. 325).²

Lactantius was geboren in Noord-Afrika, waar hij een bekend retoricaleeraar werd.³ Misschien wist hij al iets van het christendom, maar hij was aanvankelijk nog geen christen.⁴ Tussen 290 en 300 riep Diocletianus hem naar de residentie Nicomedië in Klein-Azië om daar de Latijnse retorica te beoefenen.⁵ In Nicomedië was Lactantius vanaf 303 getuige van gruwelen bij de christenvervolgingen, die hem ernstig aan het denken zetten. Hij legde zijn ambt neer, liet zich tot christen dopen en trok zich enkele jaren terug in relatieve anonimiteit en armoede. Nog altijd in Nicomedië maakte hij mee hoe de zaken een gunstige keer namen met de tolerantie-edicten van Galerius (311), en Licinius en Constantijn (313). Onmiddellijk daarna, misschien nog in 313, begon hij met het schrijven aan *De mortibus persecutorum*, dat hij uiterlijk 316 voltooide te Trier.

In een werk over Romeinse keizers van een christelijke auteur die verbonden is aan het keizerlijk hof zou je misschien speciale aandacht verwachten voor keizers die de christelijke zaak op een of andere wijze hebben bevorderd of althans niet tegengewerkt. Het tegendeel is echter het geval. In vogelvlucht beschrijft Lactantius de verschillende Romeinse keizers, te beginnen met Tiberius en Nero, die een *antichristelijk* beleid hebben gevoerd, lees: aan christenvervolgingen hebben gedaan. Hij richt zich speciaal op ‘de bloedige heerschappij van de tirannen’ (1.2) en laat in niet mis te verstane bewoordingen zijn afkeuring van de betrokken heersers blijken. Zo is Nero een ‘vervloekte en misdadige tiran’ (2.6, vertaling G. Aalders)⁶ en een ‘kwaadaardig beest’ (2.7), en Domitianus een tiran met ‘goddeloze handen’ (3.1).

Regelmatig zoomt Lactantius in op het wrede lot dat de christenvervolgers uiteindelijk heeft getroffen. Het ‘ondier’ Decius wordt verpletterend verslagen en ligt zonder begrafenis ten prooi aan wilde dieren en vogels (4.3), Valerianus valt in handen van de Perzen en wordt na een vernederende behandeling gevild (5) en de ‘onbeheerste’ Aurelianus ligt al binnen enkele regels dood op de grond in een plas bloed. Lactantius’ wrok en rancune jegens de oude keizers is zo vurig dat geen beschrijving hem te ver gaat.

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

Veel hedendaagse lezers voelen daarbij de vraag opkomen of hij zo wel blijk geeft van naastenliefde en vergevingsgezindheid.⁷ Maar zo kort na de vervolgingen is er voor die christelijke deugden misschien nog weinig ruimte.

VERNIELING EN VERWOESTING

Diocletianus' naam valt voor het eerst in hoofdstuk 7,⁸ en Lactantius pakt direct flink uit.

Diocletianus, uitvinder van misdaden en uitvoerder van kwade praktijken, kon, toen hij overal vernielingen aanrichtte, zelfs niet zijn handen van God afhouden. Uit hebzucht en angst keerde hij de wereld ondersteboven. Want hij stelde drie mannen aan om het bestuur van het rijk met hem te delen, verdeelde de wereld in vier delen, vergrootte de legers, daar ieder van de vier zijn best deed een veel grotere krijgsmacht te hebben dan de keizers voor hen gehad hadden, toen deze alleen de staat bestuurden. (7.1-2)

De morele verwijten van 'hebzucht' en 'vernielzucht' worden direct verbonden met concrete kritiek op Diocletianus' bestuur. Zijn beleid om de keizerlijke macht te verdelen over een tetrarchie kan in de ogen van de auteur geen genade vinden.

Aansluitend noemt hij een aantal andere factoren waardoor Diocletianus als 'slecht keizer' mag gelden. Daar zitten verrassende punten bij, zoals de vermelding dat hij aan veel te veel armlastige onderdanen uitkeringen geeft, waardoor de belastingen moeten worden verhoogd, met rampzalige gevolgen voor de boerenstand en het platteland (7.3). Lactantius spreekt van 'terreur' (7.4) en noemt daarbij speciaal de extra druk op steden door nieuwe lagen van bestuurders, opzichters en andere ambtenaren, voorts extra belastingen ten behoeve van het leger en vergroting van het keizerlijk bezit (7.4-5). Hij stelt met zoveel woorden dat de onbeheersbare prijsstijgingen het gevolg zijn van Diocletianus' wanbeleid en ziet het Prijsedict dan ook niet als iets positiefs

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

(7.6). Daarnaast weidt hij uit over onredelijk hard optreden tegen aangeklaagden, verdere schaarste en mislukking van de wet, en vooral Diocletianus' grenzeloze bouwlust (7.7-12), die in geuren en kleuren wordt beschreven.⁹

Het lijkt een nietsontziend negatief portret van een keizer die werkelijk op geen enkel vlak goed kan doen. Maar het is opmerkelijk dat van antichristelijk beleid nergens sprake is. De keizer lijkt aanvankelijk geen vinger naar de christenen te hebben uitgestoken.

Aansluitend gaat Lactantius nader in op de andere leden van de tetrarchie. Al direct blijkt de slechtheid van Diocletianus te kunnen worden overtroffen: Maximianus (oftewel Herculus) is namelijk een nog ergere boosdoener dan Diocletianus. Die laatste wordt in vergelijking dan zelfs getekend als 'wat meer terughoudend';¹⁰ Maximianus daarentegen geeft niet alleen enorm veel geld uit, maar is ook in de greep van verderfelijke seksuele lusten, zowel naar mannen als naar dochters van belangrijke burgers (8.3-5). Constantius I (de vader van Constantijn) wordt genoemd als positieve uitzondering: hij is iemand die 'het waard was om de alleenheerschappij over de hele wereld te hebben' (8.7). De nummer vier ten slotte, Galerius,¹¹ blijkt een climax in slechtheid te vormen: hij is met afstand de allerergste van de vier. Een bestiale barbaar met on-Romeinse woestheid, een monsterachtig groot en dik lijf, een afschrikwekkende gestalte met een tomeloze ambitie om snel keizer te worden.

Diocletianus' reactie op deze gruwelfiguur past in wat geleidelijk een soort vaste karaktertekening wordt. Volgens Lactantius was Diocletianus 'gewoonlijk in iedere verontrustende situatie vreesachtig en gedeprimeerd' (9.6) en hij waagt zich niet aan een echte confrontatie. De gevolgen ervan blijven niet lang uit. Galerius werkt zich snel op naar de hoogste macht, ten koste van alles en iedereen.

Kort erna zegt Lactantius nogmaals dat Diocletianus 'vreesachtig van aard' was en zich daardoor graag de toekomst liet voorspellen (10.1). Vervolgens levert hij een beschrijving van offerrituelen waarbij veel dieren worden gedood. Dan voor het eerst noemt hij een element van christendom in directe relatie

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.), Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018; ISBN 978 94 6004 3994.

met Diocletianus: enkele leden van diens hofhouding maken een kruisteken en verstoren daardoor het ritueel, doordat de demonen op de vlucht slaan. Dat brengt een reactie van de keizer teweeg:

Diocletianus werd razend van woede en gaf bevel dat niet alleen de aanwezigen bij de offerplechtigheid, maar allen die in het paleis waren een offer moesten brengen. Zij die dat weigerden moesten gezeseld worden. Aan legercommandanten gaf hij schriftelijke orders ook de soldaten te dwingen tot de goddeloze offers en hen die niet zouden gehoorzamen uit de militaire dienst te ontslaan. Tot zover ging zijn razende woede. Verder deed hij niets tegen de wet en de dienst van God. (10.4-5)

Een getergde, maar angstvallige keizer, die beperkte tegenmaatregelen neemt tegen christenen,¹² veel verder gaat het niet. Maar de lezer voelt wel aan dat het daarbij niet blijft.

CHRISTENVERVOLGING

Inderdaad blijkt even later, als Diocletianus voor overwintering is aangekomen in Bithynië bij Galerius, dat vooral die laatste de kwade genius is. Galerius hitst Diocletianus op tegen de christenen, naar aanleiding van een wat schimmig lokaal incident.¹³ Interessant is dat Diocletianus vervolgens de rol vervult van afremmer en ontrader: nee, liever geen onnodig bloedvergieten, suggereert hij, zeker omdat de christenen toch al zo bereid zijn te sterven. Volgens hem is antichristelijk beleid in paleis en leger afdoende (11.3). Maar tegen Galerius kan hij niet op. Vervolgens schakelt hij vrienden in, volgens Lactantius met de bedoeling dat die eveneens harde actie zouden bepleiten, zodat hij hun dan later de schuld ervan kon geven.¹⁴ Desondanks houdt de keizer zijn verzet nog even vol.

Het verhaal gaat enkele bladzijden voort tot Diocletianus dan eindelijk overgaat tot serieuze antichristelijke maatregelen. Maar

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

daarvoor moet eerst heel wat in beweging worden gezet. Zo is er een grimmige orakelspreuk van Apollo (11.7), waarna Diocletianus overgaat tot afkondiging van een edict tegen christenen in februari 303. Voor Galerius gaat dat edict nog niet ver genoeg. Pas na vergaande provocaties, waaronder opzettelijke brandstichting in Diocletianus' paleis (14.2), die op de rekening van christenen wordt gezet, weet hij Diocletianus tot nadere actie te brengen. Dan volgt inderdaad een lijstje van dwangmaatregelen: gedwongen heidense offers binnen zijn eigen familie, arrestaties in het paleis, executies, felle acties tegen de stadsbevolking van Nicomedië: eindelijk gaat Diocletianus los tegen de christenen.

Maar Lactantius legt de schuld hiervoor in feite bij Galerius. Dat Diocletianus zich door hem laat opjutten is misschien geen blijk van karaktersterkte, maar toch ook niet van een duivelse inborst. De suggestie van Lactantius lijkt dat het, gegeven de hoofdrolspelers, niet anders kon lopen dan zo.

Zodra de antichristelijke acties eenmaal losbarsten en grootschalig worden¹⁵ verdwijnt Diocletianus in *De mortibus persecutorum* geleidelijk naar de achtergrond. Eerst levert de auteur een paar pagina's retorisch vuurwerk over de door de martelaar Donatus dapper ondergane kwellingen, waaruit deze als glorierijke winnaar tevoorschijn is gekomen (16), vervolgens lezen we hoe Diocletianus 'na het begaan van dit misdrijf' afreist naar Rome om daar zijn twintigjarig regeringsjubileum te gaan vieren. Veelzeggend is daarbij Lactantius' opmerking dat het geluk de keizer op dat moment al heeft verlaten (17.1).

ROEMLOOS EINDE

Eenmaal terug in Rome gaat het snel bergafwaarts met de oude keizer. Na de viering van zijn jubileum, in november, kan hij de vrijmoedigheid van de Romeinen niet meer verdragen (gewend als hij blijkbaar was geraakt aan oosters hofceremonieel) en trekt de stad uit naar Ravenna. Het is winter, hij wordt chronisch ziek en moet de hele reis in een draagstoel afleggen. Het is het beeld van een keizer die zijn beste dagen heeft gehad.

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

De zomer erna is Diocletianus terug in Nicomedië, maar ook daar blijft zijn ziekte hem parten spelen. Hij heeft last van oververmoeidheid en ziet er uitgemergeld uit, en er gaan al geruchten dat hij dood is. Eind 305 komen daar tekenen van geestelijke gestoordheid bij. Volgens Lactantius is de keizer op bepaalde tijden 'krankzinnig' en op andere momenten bij zijn verstand (17.9).

Galerius zit intussen niet stil. Hij reist naar Diocletianus toe en doet alle mogelijke moeite hem tot troonsafstand te bewegen. Lactantius schildert het in een uitvoerige passage, compleet met een uitgeschreven dialoogpartij tussen de beide machthebbers over de vraag wie de nieuwe tetrarchie moeten vormen.¹⁶ Diocletianus komt daarin naar voren zoals hij expliciet ook wordt genoemd: vermoeid en oud. Hij kan niet op tegen de plannen en voorstellen van Galerius, en de dialoog eindigt als volgt:

Diocletianus (zuchtend): 'Je biedt mij geen lieden aan die geschikt zijn dat hun de zorg voor de staat kan worden toevertrouwd.'

Maximianus: 'Ik heb hen getest.'

Diocletianus: 'Het is jouw zorg, daar je van plan bent het bestuur over het rijk op je te nemen. Ik heb hard genoeg gewerkt en ervoor gezorgd dat de staat onder mijn bewind geen schade zou oplopen. Als er iets misgaat, is het niet mijn schuld.' (18.14-15)

In een laatste toespraak tot de soldaten geeft de oude keizer 'onder tranen' (19.3) aan dat hij zwak is en rust zoekt na alle inspanningen, en de macht overdraagt aan anderen. Kort daarna wordt 'de gepensioneerde vorst' per rijktuig buiten de stad gebracht en weggevoerd naar zijn geboorteland Dalmatië (19.6), waar hij zijn laatste jaren zou slijten in zijn paleis te Split. Diocletianus staat dan letterlijk aan de kant, terwijl in de gewone wereld Galerius een waar schrikbewind voert tegen alles en iedereen, als we Lactantius (21-23) mogen geloven.

Het duurt even voordat Galerius zijn verdiende straf van God krijgt, maar de man wordt uiteindelijk in 310 getroffen door kanker aan zijn genitaliën. Na een mislukte chirurgische ingreep en

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

langdurige bloedingen gaat het met hem van kwaad tot erger. Lactantius beschrijft de ziekteverschijnselen in de meest walgelijke details, maar met zichtbaar genoeg. Dat doet hij in het uitvoerige hoofdstuk 33, een dieptepunt in het toch al weinig zachtzinnige *De mortibus persecutorum*.

En Diocletianus? Die is intussen nog één keer op het politieke toneel verschenen, tijdens een beraad in Carnuntum (tussen het huidige Wenen en Bratislava) in het jaar 308.¹⁷ Lactantius vermeldt de belangrijke gebeurtenis slechts summier (29.2), zij het met een aardig detail over zijn naam. Hij duidt hem daar namelijk aan als Diocles, de oude naam die Diocletianus weer had aangenomen. Daarna verdwijnt de ex-keizer weer geruisloos in de coulissen.¹⁸

Natuurlijk lezen we nog wel iets over zijn de dood, enkele jaren later.¹⁹ En die is roemloos en droevig. Zijn dochter Valeria is verbannen naar Syrië en hij slaagt er niet in de straf ongedaan te maken. Daarbij worden zijn eigen portretten overal in het rijk weggehaald. Het slottaferaal is ronduit deerniswekkend:

Zo zag Diocletianus bij zijn leven gebeuren wat nog nooit een keizer voor hem overkomen was. Gekweld door deze tweevoudige kommer kwam hij tot het besluit dat hij moest sterven. Hij wierp zich van de ene zijde op de andere, terwijl zijn ziel gefolterd werd door verdriet en hij sliep en at niet meer. Hij zuchtte en steunde en hilde herhaaldelijk. Voortdurend was zijn lichaam in onrustige beweging, nu eens in bed dan weer op de grond. Zo werd deze keizer, die twintig jaar lang buitengewoon voorspoedig was geweest, door God neergeworpen in een leven van vernedering, verpletterd door het onrecht dat hem ertoe bracht het leven te haten en ten slotte verteerd door honger en angst. (42.2-3)

Opmerkelijk genoeg schildert Lactantius niet letterlijk het moment dat Diocletianus sterft, maar houdt hij het bij een pathetisch laatste beeld, met de suggestie dat de oude ex-keizer zijn leven beëindigt door versterving. De schrijver lijkt hem dus tot op het laatst enigszins te sparen.

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

Zo rijst uit *De mortibus persecutorum* een beeld op van Diocletianus, dat enige nuances vertoont en daarmee ook literair interessant is. Aan slechte eigenschappen ontbreekt het hem niet, waarbij Lactantius de nadruk legt op zijn hebzucht en angstvalligheid. Maar een echte booswicht van het kaliber Nero of Galerius wil hij in deze tekst maar niet worden. Waar hij wreedheid en geweld aan de dag legt, lijkt hij daartoe vooral geprovoceerd door anderen. Hij komt over als een zwakkeling, een zieke halfkrankzinnige, die in jarenlang isolement zijn roemloze einde afwacht. Het is niet bepaald een positief beeld, maar toch ook niet het andere uiterste.

Het lijkt erop dat Lactantius zijn typering van Diocletianus met name gebruikt om *anderen* extra slecht te laten uitkomen. Vooral van Galerius, tegen wie de auteur blijkbaar bijzonder fel gekant is, krijgt de lezer een extreem negatieve indruk. In vergelijking met een monster als Galerius kun je van Diocletianus, zij het met moeite, nog wel iets goeds zeggen, bijvoorbeeld dat hij zich af en toe een beetje inhoudt. Zijn antichristelijke beleid wordt door Lactantius niet zo breed uitgemeten als dat van anderen en bovendien ontstaat de indruk dat de keizer niet uit eigen overtuiging daartoe overging.

Wie de lijst van foute keizers in *De mortibus persecutorum* overziet constateert dat Diocletianus dus relatief goed wegkomt. Als literair personage krijgt deze Diocletianus in zekere zin tragische trekjes. Hij is hier geen *flat character*, zoals het zwarte schaap Galerius, maar een wat zielige figuur die door eigen zwakte en externe invloeden de verkeerde dingen doet en na een lang leven roemloos eindigt.

Hoe kan het dat Lactantius zo'n relatief ingehouden portret van Diocletianus geeft? In elk geval wilde hij Galerius in een extra kwaad daglicht zetten, zoals gezegd, maar misschien speelden ook persoonlijke ervaringen mee. Zoals gezegd was Lactantius ooit door Diocletianus naar Nicomedië gehaald als leraar retorica. Het is aannemelijk dat hij hem daarvoor altijd dankbaar is gebleven. Bovendien is het niet onmogelijk dat hij goede persoonlijke

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
 Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
 ISBN 978 94 6004 3994.

contacten met Diocletianus heeft gehad, en dat zijn ervaringen uit die jaren (waarin van antichristelijke maatregelen nog geen sprake was) een matigende invloed hebben gehad op zijn Diocletianusportret in *De mortibus persecutorum*. Voelde de auteur wellicht dan toch iets van christelijk mededogen en erbarmen?

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

HET PORTRET VAN DIOCLETIANUS BIJ LACTANTIUS

- 1 Voor Suetonius, zie Den Hengst 1996; voor de *Historia Augusta*, zie Nagelkerken 2012.
- 2 De beste recente uitgave is die van Stådele 2003. Meer historisch getint commentaar is te vinden in de uitgave van Creed 1984. Voor een Nederlandse vertaling, zie Aalders 1988.
- 3 De belangrijkste bron voor de schaarse biografische gegevens over Lactantius is Hiëronymus, *De viris illustribus* 80.
- 4 Dit patroon herhaalt zich opmerkelijk vaak in de Latijnse vroegchristelijke literatuur: de meest bekende auteurs zijn allemaal van huis uit 'heidens', veelal afkomstig uit de hogere klasse en van jongs af aan doordrenkt in de klassieke literatuur en retorica. Beroemde voorbeelden zijn schrijvers als Tertullianus, Cyprianus en Augustinus.
- 5 Aan het hof maakte hij waarschijnlijk kennis met de jonge Constantijn, die hem later (rond 314) naar Trier zou roepen voor de opvoeding van zijn zoon Crispus.
- 6 De vertalingen uit Lactantius komen allemaal uit Aalders 1988.
- 7 Vergelijk Aalders 1988, p. 17 en Creed 1984, p. xxxix.
- 8 Op dit punt begint het gedeelte van *De mortibus persecutorum* dat de tijd beschrijft die Lactantius persoonlijk heeft beleefd; vgl. Creed 1984,

uit: Olivier Hekster & Corjo Jansen (red.); Stephan Mols (beeldred.),
Diocletianus. Tussen eenheid en versnippering, Vantilt, Nijmegen 2018;
ISBN 978 94 6004 3994.

- p. 87. De beschrijving ervan neemt het overgrote deel van de tekst in, waaruit blijkt dat het de auteur vooral daarom te doen is geweest, zoals Städele 2003, p. 37 terecht stelt.
- 9 Lactantius vermeldt het niet met zoveel woorden, maar het moet gaan om bouwprojecten in Nicomedië. In het algemeen is deze reflectie op Diocletianus' beleid belangrijk als reactie van een tijdgenoot, maar kan die naar moderne maatstaven niet gelden als een historisch trefzekere analyse; vgl. Creed 1984, p. 87-89, verder in algemene zin Kolb 1987, p. 131-139.
 - 10 In het Latijn wordt aan Diocletianus *aviditas* (hebzucht) toegeschreven in combinatie met enige *timiditas*, terwijl Maximianus minder *aviditas* kent, maar meer *animus* (pit, moed, energie) om kwaad te doen.
 - 11 Bij Lactantius heet hij, verwarrend genoeg, 'de tweede Maximianus'. In deze bijdrage spreek ik voor de duidelijkheid steeds over Galerius.
 - 12 Uit de tekst valt op te maken dat christenen in deze tijd al op vele hoge posities in het bestuur waren aangesteld, zonder dat dit speciale problemen opleverde; vgl. Creed 1984, p. 92.
 - 13 Aan het begin van paragraaf 11 is sprake van klachten van de moeder van Galerius tegenover haar zoon over christenen die niet deelnemen aan offermaaltijden in haar dorp. De Latijnse tekst biedt daar echter veel problemen.
 - 14 Naar aanleiding van deze passage merkt Creed 1984, p. xl op: 'Diocletian's motives are dissected with an almost Tacitean mordacity.'
 - 15 Lactantius vermeldt en passant dat er brieven uitgaan naar Maximianus en Constantius I met het verzoek soortgelijke antichristelijke maatregelen te treffen in hun gebieden.
 - 16 De dialoog vormt geen letterlijke weerslag van het gesprek. De tekst moet eerder worden gezien als deel van de genreconventies binnen de antieke historiografie, zoals Städele 2003, p. 31 opmerkt. De hele passage in *De mortibus persecutorum* over Diocletianus' opvolging lijkt historisch weinig betrouwbaar; zie Mackay 1999.
 - 17 Over het beraad in Carnuntum, zie ook Städele 2003, p. 16.
 - 18 Eenmaal nog wordt zijdelings verwezen naar zijn hebzucht (37.3).
 - 19 Diocletianus' sterfdatum is een omstreden kwestie. Genoemd worden data variërend van 311 tot 316; vgl. Creed 1984, p. 117 en Städele 2003, p. 198.

HET PORTRET VAN DIOCLETIANUS BIJ LACTANTIUS

- G. Aalders, *Lactantius. De dood van de vervolgers*, Kampen 1988.
- J.L. Creed, *Lactantius. De mortibus persecutorum*, Oxford 1984.
- D. den Hengst, *Suetonius. Keizers van Rome*, Amsterdam 1996.
- R. Herzog (ed.), *Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, Handbuch der lateinischen Literatur der Antike 5, München 1989.
- V. Hunink, 'Gepijnigde keizers. Over Lactantius en zijn "Dood van de vervolgers"', in: *Hermeneus* 79 (2007), p. 131-136.
- F. Kolb, *Diocletian und die Erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?*, Berlin – New York 1987.
- C.S. Mackay, 'Lactantius and the Succession to Diocletian', in: *Classical Philology* 94/2 (1999), p. 198-209.
- J. Nagelkerken, *Historia Augusta. Keizers en tegenkeizers in de tweede en derde eeuw*, Amsterdam 2012.
- A. Städele, *Laktanz. Die Todesarten der Verfolger*, Turnhout 2003.